

словники переказував ДВУ, але з огляду на несвоєчасну виплату і несвоєчасне виконання термінів Інститутом колегія НКО поклала обов'язок переказувати гроші за заявами ДВУ безпосередньо на Фінансово-економічне управління ДВУ, в свою чергу, через затримку в роботі ІУНМ терпіло збитки, бо було не в змозі проводити передплату на словники; а без фонду передплати не мало можливості створити оборотний фонд на подальше видавання словників, що викликало потребу додаткового фінансування.

Звернувшись до сухої мови цифр, бачимо, що тільки ДВУ за період з 1925 р. до 1929 р. виділено на словники 560 224 крб.²⁴, хоч у першій умові 1925 р. вказана загальна сума 365 322 крб., третина якої — фонди Уряду УСРР²⁵.

Непевний фінансовий стан також викликав цілий ряд перевірок як роботи Інституту, так і роботи ДВУ. Чергова з них висвітлила невтішні результати. На травень 1928 р. із загального числа словників (34) було випущено або друкувалося тільки 10. Всі інші перебували в стані підготовки. Аргументи в захист Інституту, висловлені акад. О.Н. Сінявським, який здійснював перевірку від імені НКО УСРР, зокрема: непередбачувана кількість нового лексичного матеріалу, — якимось чином пом'якшили ситуацію, і терміни підготовки словників знову були перенесені на грудень 1929 р. Вся відповідальність за недоліки в роботі Інституту була покладена на його директора акад. А.Ю. Кримського, особа і діяльність якого в Академії наук перестали влаштовувати офіційну владу напередодні проведення реорганізації ВУАН «зверху». До цього часу всією роботою Інституту керував і ніс за неї відповідальність перед НКО УСРР Г.Г. Холодний.

Із реорганізацією структури всієї Академії наук у березні 1930 р. була змінена і структура ІУНМ. У серпні того ж року постановою Президії ВУАН Інститут було ліквідовано²⁶.

Світлана Сохань

**«ВОСПОМИНАНИЯ И ПЕРЕПИСКА К РАЗНЫМ ЛИЦАМ. 1840–1882» М.І. ПЕТРОВА
ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ БІОГРАФІЇ ТА ТВОРЧОСТІ ВЧЕНОГО**

Нагальна потреба суспільства у всебічному відтворенні історичних подій, визначенні ролі і місця окремих діячів у суспільно-політичному і культурному житті виявляється у значному підвищенні інтересу науковців до пер-

шоджерел минулого. Особлива увага надається документам особового походження: листам, мемуарам, щоденникам. По-перше, вони є найповнішим джерелом до вивчення життя й діяльності видатних діячів науки і культури. По-

- 1 ІР НБУВ, ф. І, спр. 26150, спр. 11–11 зв.
- 2 Там само, спр. 26157, спр. 14.
- 3 Список установ, що діяли у складі УАН-ВУАН у 1918–1933 рр. // Історія Національної академії наук України. 1929–1933. — К., 1998. — С. 492.
- 4 ІР НБУВ, ф. І, спр. 26267, спр. 11–12.
- 5 Там само, спр. 13–13 зв.
- 6 Там само, арк. 15.
- 7 Там само, арк. 14.
- 8 Там само, спр. 26258, арк. 1.
- 9 Там само, спр. 26265, арк. 1.
- 10 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 244, арк. 324.
- 11 ІР НБУВ, ф. І, спр. 26266, арк. 1.
- 12 Там само, спр. 26267, спр. 2.
- 13 Там само, спр. 26268, арк. 5–8.
- 14 Там само, спр. 26277, арк. 1 зв.
- 15 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 412, арк. 28 зв.
- 16 Там само, оп. 6, спр. 1000, арк. 1–1 зв.
- 17 Там само, оп. 6, спр. 7884, арк. 84.
- 18 Там само, арк. 57.
- 19 Історія Національної академії наук України. 1924–1929. — К., 1998. — С. 239.
- 20 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7884, арк. 84.
- 21 Там само, арк. 93.
- 22 Там само, арк. 90 зв.
- 23 Там само, арк. 84–84 зв.
- 24 Там само, арк. 24.
- 25 Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 1000, арк. 1.
- 26 Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 43, арк. 44.
- 27 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7884, арк. 5–5 зв.

друге, висвітлення громадського та науково-культурного життя суспільства у таких джерелах має велике значення для об'єктивного відтворення історії та культури України в біографіях її творців.

Значну за обсягом та змістом інформацію надають дослідникам життя і діяльності видатного діяча української культури, професора Київської духовної академії Миколи Івановича Петрова (1840–1922) матеріали мемуарного характеру з особового фонду вченого, що зберігається в ІР НБУВ. Мемуаристика дозволяє поглянути очима учасника на той чи інший історичний період. Найновішим додатком до пов'язаних із іменем М. Петрова опублікованих робіт цього жанру є повністю відруковані «Воспоминання старого археолога»¹ В. Ульяновським² (перші 29 сторінок рукопису були опубліковані 1918 р. на шпальтах часопису «Віра та Держава»³). Це унікальне мемуарне джерело має особливе значення тому, що висвітлює роль М. Петрова як організатора Церковно-археологічного товариства і Церковно-археологічного музею, заснованих при КДА з метою розшуку, вивчення та збереження історико-культурної спадщини. Стилий огляд життєпису вченого репрезентують рукописна автобіографія 1913 р.⁴ й автобіографія, складена для «Біографічного словника діячів України при Українській Академії наук» 1920 р.⁵ Серед згаданих архівних джерел ІР чільне місце займає ще один цінний документ автобіографічного характеру. Це — «Воспоминания и переписка к разным лицам. 1840–1882»⁶ обсягом 196 арк. (арк. 1–27 та 73–196 — автограф М. Петрова, арк. 28–72 — список невідомої особи). На початку рукопису автор визначає головні причини, які спонукали його взятися за написання спогадів: «В мене накопилось і збереглося багато цінних для мене спогадів, а в моєму архіві вціліли декілька зв'язок різних листів до мене, починаючи від 1860 р., які інколи мали характер історичних документів. Цими спогадами і листуванням в суттєвих їх рисах я прагну поділитися з читачами, будучи впевненим, що в них знайдеться немало штрихів для характеристики суспільного побуту і громадської думки того часу»⁷.

На основі представленого епістолярію у «Воспоминаниях...» М. Петрова розкривається становлення його як науковця-дослідника. Про це свідчить критичне дослідження листів із значними примітками, доповненнями та роз'ясненнями у рукописі. Обраний принцип відбору (не всі листи цього періоду вміщені в праці) дозволяє зробити порівняль-

ний аналіз матеріалів, що увійшли до рукопису, з чималим обсягом не відрукованих листів, які зберігаються в фондах ІР, і зрозуміти світогляд вченого через його власне бачення подій свого часу.

«Воспоминания...» — це ясний, відвертий опис розвитку найважливіших життєвих подій М. Петрова і паралельно — цінне джерело до вивчення громадсько-політичного життя другої половини XIX ст. Вони складаються з хронологічно пов'язаних між собою частин: а) життя в селі до вступу в духовне училище (1840–1850); б) навчання в Макаріївському духовному училищі (1850–1856); в) семінарське життя (1856–1860). Навчання в риторичному і філософському класах; г) останній рік перебування в Костромській семінарії та подальші відомості про неї; д) уривчасті відомості про Костромську духовну семінарію за 1861–1862 та деякі інші роки; е) листи про стан Московської і Санкт-Петербурзької духовних академій (1860–1864); є) листи про заворушення у Санкт-Петербурзькому і Московському університетах (1861); ж) листи про стан Київської духовної академії (1858–1863); з) листування з різними особами (1865–1882). Серед кореспондентів та адресатів М. Петрова були такі відомі діячі науки та культури, як І. Вознесенський, М. Виноградов, М. Рождественський, арх. Макарій (Булгаков), Ф. Терновський, Ф. та П. Лебединцеви, К. Кондрський, арх. Філарет (Филаретов), П. Чубинський, М. Оглоблін, С. Шубинський та ін.

Цікавою є сімейна хроніка та історія села Вознесенського (тепер Костромська обл., Росія) і сусідніх сіл, яку склав М. Петров за власними спогадами. Історичні відомості та легенди про рідне село, характер занять, побуту та звичаїв місцевих жителів, особливості говірки він подає разом зі спогадами про близьких йому людей — матір, брата Федора, діда. Початок життєвого шляху М. Петрова — типовий для дітей духовенства: по-перше, примусове навчання в духовних школах; по-друге, голова родини передавав власне місце служби й дім з господарством одному з синів. На початку своїх спогадів М. Петров проводить генеалогічне дослідження свого роду. «Мої предки по батьку, — згадує автор, — здається, давно оселилися в Вознесенському, передаючи церковні посади у спадщину один одному»⁸. Шукаючи цьому підтвердження, він переглядає у 1860 р. у диякона Кирила Орлова старі церковні папери і знаходить щось подібне до клірових відомостей XIII ст. з іменними списками сімейств Вознесенської парафії. Але виявити в цих спис-

ках своїх предків допитливому молодому досліднику не вдалося, бо парафіяни і їх нащадки були записані тільки за іменами та іменами по батькові, без прізвищ. Упевненість, що в цих списках були і його предки, додає М. Петрову знайдений вдома рукопис XII ст. — уривки з Елюцидаріуса, перекладеного російською мовою ще у XI ст. «Цей збірник енциклопедичного змісту — зауважує М. Петров — міг бути свого часу одним з навчальних посібників для підготовки поповичів і снів причетників до священнослужительства. Але за сімейними переказами кінця XIII ст., наш рід не знав уже священиків, з цього часу він став майже винятково дячковим родом»⁹.

Батько М. Петрова помер від тифу наприкінці 1841 р., і родина залишилася у скрутному становищі. На допомогу осиротілим родичам прийшов дід — Петро Григорович, який перейняв на себе обов'язки дячка, поки старший брат Федір, будучи послушником в Макаріївському Успенському монастирі, готувався до дяківства. Жодних мирських розваг у домі не було. М. Петров згадує: «... як тільки я навчився читати, мати примушувала мене читати вголос «Четьї-Мінеї» св. Дмитрія Ростовського або «Пролог»¹⁰. Вона була набожною жінкою і мріяла, що в майбутньому її молодший син стане священнослужителем. Але, за свідченнями самого М. Петрова, з цих читань він «отримав короткозорість і винаєс з них ідею свого майбутнього докторського дослідження «О составе и происхождении печатного «Церковно-славянского пролога»¹¹.

Другий розділ присвячений навчанню М. Петрова в Макаріївському духовному училищі (1850–1856) та у Костромській духовній семінарії (1856–1860). Ґрунтовне домашнє виховання дозволило М. Петрову відразу вступити до 2-го класу училища. З теплотою згадує він свого першого вчителя А. Ювенського. Навчався майбутній академік успішно, особливо встигаючи у вивченні латинської мови. Училищна бібліотека, окрім найнеобхідніших підручників, не мала жодних джерел для розвитку та розширення світогляду учнів¹². Допитливий хлопець знайшов для себе спосіб поповнювати власні знання: випадково натрапивши в бібліотеці на «Всемирный атлас», він переписував та перемальовував таблиці з нього, а потім вражав викладача географії ґрунтовними відомостями про частини світу.

Вступ М. Петрова до Костромської духовної семінарії співпав із поновленням політичної активності громадськості після смерті 1855 р. архієпископа Миколи I, що не мог-

ло не торкнутися життя семінаристів. Одноєю з причин вільнодумства молоді, як відмічає М. Петров, було проживання учнів на квартирах (пожежа 1840 р. знищила бурсу семінарії), які були доступніші впливові радикальних ідей громадського життя. Про це свідчать численні листи М. Петрова до брата І. Вознесенського про Кримську війну 1854–1855 рр., студентські виступи, які висвітлюють його особисте ставлення до переломних історичних подій в історії Російської імперії. Зрозуміло, що саме в цей період він захоплюється вчителями семінарії, які дозволяли собі на уроках цитувати Герцена (вчитель словесності П. Розов)¹³, викладачами природознавчих дисциплін (В. Ретивцев, О. Виноградов, Д. Кофалев), лекції яких, на відміну від колишньої рутини і схоластики, були цікавими і пізнавальними. На жаль, природна консервативність духовенства перешкоджала інтелектуальному розвитку більшості вчителів семінарії, яка все ж дотримувалася позиції ректора семінарії — о. Вікторина, який вважав, що лекції, читані вчителями з метою «показати свій розум більш шкідливі, ніж корисні»¹⁴.

Вчився М. Петров успішно. Його постійне прагнення до самостійного наукового пошуку, захоплення вивченням історичних джерел проявляється, коли він починає підробляти переписувачем історико-статистичних відомостей про Костромську єпархію (семінаристи отримували лише 36 крб. на рік). «З великим бажанням, згадує М. Петров, — взявся я за цю переписку — відомості про Костромську єпархію були дуже цікавими»¹⁵. Останні два роки семінарії автор називає «знаменною епохою в особистому житті, епохою пробудження свідомості»¹⁶.

Спостерігаючи за зростанням молодого дослідника, треба відзначити, що одним із важливих факторів у підвищенні самоосвіти М. Петрова відіграло книгосховище семінарії. Фундаментальна бібліотека в Костромській семінарії складалася переважно з фоліантів, якими не дуже часто користувалися семінаристи. Але в 1858–1859 рр. почала дуже швидко поповнюватися новими виданнями учнівська бібліотека, на книги якої був великий попит у семінаристів. Був організований бібліотечний комітет із найкращих учнів семінарії. До нього увійшли брат М. Петрова — І. Вознесенський та його товариш М. Виноградов. Квартира, в якій вони мешкали, стала справжнім центром бібліотечної справи: тут проходили засідання, де обговорювалися питання відкриття передплати, виписки нових видань для учнівської

бібліотеки тощо. Сюди ж спочатку надходили книги, що виписувалися для бібліотеки, які М. Петров не залишав поза увагою, переглядаючи їх у першу чергу. Здебільшого, це була духовна академічна періодика, навчально-богословська література, книги з філософії, твори письменників-класиків російської літератури. Останнього року перебування в Костромській духовній семінарії М. Петров був призначений бібліотекарем, що сприяло набуттю для молодого семінарста досвіду в організації бібліотечно-бібліографічної роботи, у формуванні фонду учнівської бібліотеки. Власне і перші кроки як педагога починаються саме в цей період. Після відкриття недільних шкіл М. Петров викладає в одній із них дітям 2-го класу.

Останній рік навчання в семінарії був вирішальним для вибору майбутнього життєвого шляху М. Петрова. Його брат, з яким М. Петрова пов'язували не тільки родинні стосунки, але й спільні погляди на життя, вступив до Московської духовної академії. І. Вознесенський був наставником молодого Петрова, радником у багатьох життєвих питаннях. У своїх листах до М. Петрова він рішуче рекомендував продовжувати навчання в Академії. Четвертий розділ представлений переважно листами студентів Московської духовної академії — І. Вознесенського і М. Виноградова, які стосуються злободенних на той час соціально-політичних питань громадського життя. Зокрема, листи І. Вознесенського торкаються проблем слов'янофільства і західництва, звільнення селян від кріпацтва; листи М. Виноградова — етнографічної основи західноєвропейських держав, звільнення пригноблених народностей, надання їм самостійності. Ідейна спрямованість листів не могла не вплинути на формування свідомих поглядів молодого семінарста М. Петрова. Після відкриття Публічної бібліотеки в Костромі 1861 р. серед перших її відвідувачів був М. Петров. З найпам'ятніших радикальних подій семінарського життя М. Петров відмічає так звані «вечера удовольствія». Це були літературні, музично-танцювальні вечори, організовані семінарстами з метою «спілкування на ідейному ґрунті і розвитку літературного смаку»¹⁷. Позитивні зміни в семінарії відобразилися на прагненні М. Петрова до підвищення своєї самоосвіти. «Я став досить ретельно займатися написанням праць та читанням книг, — пише він, — думаю читати кращі посібники з наук, що викладаються в семінарії, і вивчати німецьку мову з метою вступу до Академії»¹⁸. Хоч матір і наполяга-

ла на тому, щоб він став священником, але жадоба знань перемогла, і 1861 р. М. Петров стає студентом Київської духовної академії.

На початку 60-х рр. XIX ст. у громадсько-політичній активності відчувається спад через відверті репресивні дії царського уряду стосовно національно-культурного розвитку. П'ятий розділ спогадів М. Петрова, представлений листами колишніх товаришів по семінарії, розповідає про наслідки реакції, які привели до негативних змін у навчальному процесі в Костромській духовній семінарії. З приходом до семінарії нового інспектора Г. Пернаткіна, лекційний спосіб викладання поступово замінюється читанням журнальних статей із «Духовної беседи» і «Християнського читання». Семінаристам заборонялося відвідування Публічної бібліотеки. Учнівська бібліотека також зазнала значних обмежень — заборонялося читання, насамперед, творів В. Белінського, І. Тургенева, І. Гончарова та ін.¹⁹

Листування М. Петрова з братом і його товаришем М. Виноградовим охоплює цікавий і бурхливий час навчання в Академії. Листи свідчать, що М. Петров не обмежувався лише знаннями, отриманими в Академії. Він використовував будь-яку можливість для розширення свого світогляду, шукаючи нової інформації. Відвідування нумізматичного, мистецького і скульптурного, зоологічного кабінетів Київського університету глибоко вразили молодого студента. «Не стану описувати, — згадує М. Петров, — неможливо всього описати — бачив мумію, ієрогліфічне письмо»²⁰.

Серед викладачів Академії особливо він відмічає Ю. Крижанівського і Ф. Лебединцева²¹. Лекції Ю. Крижанівського з історії російської літератури²² насамперед вплинули на захоплення М. Петрова вивченням давнини і письменства.

Після закінчення Київської духовної академії М. Петрова направили викладачем словесності Волинської духовної семінарії в м. Кременець. Від свого заснування (1797 р.) Волинська духовна семінарія розміщувалася в м. Острозі (до 1825 р.), тимчасово в м. Аннополі, а згодом — в м. Кременці. Насичене подіями минуле семінарії привернуло увагу молодого вчителя, особливо архів семінарського правління Волинської духовної семінарії, складений із історично-документальних матеріалів. Деякі стародруки і рукописні книги, що належали ліквідованам духовно-навчальним закладам Острозького єзуїтського колегіуму та колишнього Кременецького лицей (після польських заворушень 1831 р. Кременецький

лицей перемістився до м. Києва), потрапили до складу бібліотеки Волинської духовної семінарії²³. Після закриття Кременецького василіанського монастиря 1839 р. його бібліотека, яка містила 1607 прим. книг, також була передана до Волинської семінарії²⁴. Ці матеріали, а також багаті архіви та бібліотеки Кременця (Почаївської лаври, братського Богоявленського монастиря тощо) обумовили зацікавленість історика-археографа М. Петрова вивченням історії духовних шкіл Волині. Він пише: «В Кременці є давня польсько-латинська бібліотека і Канцелярський архів, який містить справи з 1600 р.!!! Сподіваюся поритися в ньому»²⁵. На основі досліджених джерел з'являються публікації М. Петрова «Очерк истории православной духовной школы на Волыни»²⁶, «Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих»²⁷, «Очерки истории Василианского (чина св. Василия) ордена в бывшей Польше», що містять багато фактографічних відомостей.

Колосальна енергія і працьовитість привели М. Петрова до редакції «Волынских епархиальных ведомостей». 1867 р. він починає працювати другим редактором цього видання. Редакторська діяльність якнайкраще відповідала його природним організаційським здібностям і науковим інтересам. Перед виданням стояло завдання «описування пам'яток православ'я на Волині і повідомлення про церковно-релігійне життя Волинської епархії»²⁸. Однак редакторство, за словами М. Петрова, «не зовсім клеїлося». Основними негативними чинниками були «сурова і боягузлива цензура», яка відбивала у багатьох будь-яке бажання писати, та фінансові труднощі, пов'язані з невчасними розрахунками передплатників за видання²⁹.

До своєї педагогічної діяльності М. Петров ставився дуже серйозно, висуваючи до себе високі вимоги щодо викладання курсу. Щоб викликати цікавість і науковий інтерес у семінаристів до знань, він ґрунтовно вивчає історію «форм красномовства»³⁰. Прикладом надзвичайної працездатності та відданості учням є його вислів: «... при загальній байдужості до справи і навіть наукофобії керівництва, здається, зацікавлюю учнів, а в наступному році маю намір викладати історію літератури, особливо не руської»³¹.

Знайомство з життєписом визначного дослідника не може не торкнутися його вивчення духовної культури українського народу, зокрема, невтомної праці для заповнення прога-

лин у знаннях про культуру і побут українського народу. На особливу увагу заслуговують листи відомого українського етнографа і фольклориста П. Чубинського з питань підготовки видання «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край». Розпочавши 1869 р. підготовку до спорядження наукової етнографічно-народознавчої експедиції, П. Чубинський розіслав загальноетнографічні програми особам, які добре знали життя на місцях і могли подати відповідні матеріали. Маючи приятельські стосунки з П. Чубинським, М. Петров негайно включився в цю справу. Залучаючи учнів, він здійснив археографічні експедиції на Волинь та Полісся, зібрав і записав цікавий матеріал про життя і побут місцевого населення, пам'ятки народної творчості: казки, календарно-обрядові пісні та ін. Значно розширивши межі досліджень, М. Петров використовував ще й нотатки про різні предмети етнографії з учнівських творів із посиленням на імена, прізвища і місця проживання учнів, які повідомляли ці відомості³². Такий підхід до справи характеризує М. Петрова як сумлінного вченого, який прагнув зібрати якнайбільше об'єктивних та достовірних матеріалів. Представлений ним матеріал зберігав всю соковитість і колорит мови, розмаїття говірок, найдрібніші особливості вимови. За цю працю Імператорське Російське географічне товариство винесло особливу подяку М. Петрову³³.

Волинський період в біографії М. Петрова заклав фундаментальну базу основних напрямів наукового шляху вченого. Своїми науковими публікаціями, які ґрунтувалися на багатстві зібраних ним фактів, М. Петров затвердив себе як учений. Його праці були видрукувані у таких престижних виданнях, як «Труди» Київської духовної академії, «Волынские епархиальные ведомости», «Киевские епархиальные ведомости», «Руководство для сельских пастырей», «Киевлянин», «Исторический вестник», «Московские ведомости» та ін. 1868 р. за сукупністю друкованих праць М. Петрову було присуджено науковий ступінь магістра словесності (представлену 1867 р. на Раду академії працю М. Петрова «О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1814 г.» Синод не затвердив на тій підставі, що вона не мала богословського характеру)³⁴.

За підтримки професорів Київської духовної академії В. Певницького та І. Малишевського навесні 1870 р. М. Петрова обирають

доцентом кафедри теорії словесності Київської духовної академії³⁵. З переходом до Академії починається найбільш плідний етап наукової, викладацької та організаторської діяльності М. Петрова, одного з найкращих представників історико-церковної школи Київської духовної академії.

Слід відзначити, що як викладач М. Петров користувався повагою у студентів. За спогадами В. Дурдуківського, «своїми наповненими глибоким науковим змістом, дуже простими і гарними за викладом лекціями він привертая їх увагу до своєї науки»³⁶.

Комплекс листів колишніх товаришів, колеґ-вчителів по Волинській семінарії Ф. Четиркіна, А. Хойнацького, ієроманаха Акакія (1870–1875) свідчить про турботу і небайдужість М. Петрова до буденного життя рідної семінарії³⁷.

1875 р. М. Петров публічно захищає дисертацію «О происхождении славяно-русского «Пролога» за іноземними джерелами на ступні доктора богослов'я. Як згадує про цю важливу подію в житті сам вчений, захист пройшов з великою емоційною напругою: «студенти під бурхливі овації знесли мене з аудиторії на руках»³⁸, що зайвий раз засвідчує, якою популярністю і симпатією серед студентів користувався докторант.

Після створення 1872 р. Церковно-археологічного товариства і Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії М. Петров був призначений ученим секретарем Церковно-археологічного товариства та завідуючим і головним хранителем музею. Відтоді все його життя було присвячено цій справі. Як ідеолог, організатор і виконавець він провів колосальну роботу з розшуку, вивчення та збереження пам'яток культурного минулого України. Останній розділ «Воспоминаний...» представлений листами архім. Макарія (Булгакова)³⁹, пресов. Філарета⁴⁰, Ф. Лебединцева⁴¹, О. Вікторова⁴², які подають інформацію про визначну роль М. Петрова в діяльності цих установ при Київській духовній академії, висвітлюють процес формування однієї з унікальних колекцій старожитностей, передусім, її писемної частини. Але огляд життєвого періоду М. Петрова, пов'язаний із діяльністю Церковно-археологічного товариства і Церковно-археологічного музею, потребує окремого детального і досконалого опрацювання.

Звісно, «Воспоминания...» не надають нам вичерпної інформації про наполегливу багаторічну працю М. Петрова на ниві бібліофільської діяльності, тому багато джерел з його

особового фонду ІР НБУВ ще чекають на своє повноцінне використання з метою реконструкції еволюції наукових студій видатного вченого.

¹ ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 1063.

² Академік Микола Іванович Петров (1840–1921): Воспоминания старого археолога // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 93–134.

³ Ульяновський В. «Третя складова» історико-церковної школи Київської духовної Академії (Замість післямови) // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 143.

⁴ ІР НБУВ, ф. 175, од. зб. 1877.

⁵ Там само, ф. X, од. зб. 5996.

⁶ Там само, ф. 225, од. зб. 1.

⁷ Там само, арк. 1.

⁸ Там само, арк. 6.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само, арк. 9.

¹¹ Там само.

¹² Там само, арк. 17 зв.

¹³ Там само, арк. 22.

¹⁴ Там само, арк. 36.

¹⁵ Там само, арк. 23.

¹⁶ Там само, арк. 25 зв.

¹⁷ Там само, арк. 29 зв., арк. 30.

¹⁸ Там само, арк. 40 зв.

¹⁹ Там само, арк. 50–51.

²⁰ Там само, арк. 118 зв.

²¹ Там само.

²² ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 5996, арк. 62.

²³ Петров М. Очерк истории православной духовной школы на Волыни // Труды КДА. — К., 1867. — Т. 1. — С. 192.

²⁴ Там само. — С. 242.

²⁵ ІР НБУВ, ф. 225, од. зб. 1, арк. 136 зв.

²⁶ Труды КДА. — К., 1867. — Т. 1. — С. 180–242.

²⁷ Воляньские епархиальные ведомости. — 1867–1868. — №1–8.

²⁸ ІР НБУВ, ф. 225, од. зб. 1, арк. 145.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, арк. 139.

³¹ Там само.

³² Там само, арк. 148.

³³ Там само, арк. 148 зв.

³⁴ Академік Микола Іванович Петров: 1840–1921: Біобібліографія / Упор. В. Л. Микитась, Н. Д. Микитась. — К., 1994. — С. 7.

³⁵ ІР НБУВ, ф. 225, од. зб. 1, арк. 149.

³⁶ Дурдуківський В. Микола Іванович Петров // Записки іст.-філолог. секції УТН в Києві. — К., 1910. — Кн. XII. — С. 21–22.

³⁷ Там само, арк. 150–162.

³⁸ Там само, арк. 164.

³⁹ Там само, арк. 166 зв, 167.

⁴⁰ Там само, арк. 165, 167, 169–173.

⁴¹ Там само, арк. 186 зв, 187.

⁴² Там само, арк. 179 зв.